

L'ermita del Calvari

Josep Antoni Clavell i Villalba

1- El Calvari. 2- Mossèn Trinitari.

1- El Calvari.

L'ermita del Crist del Calvari de Fondegulla es va construir, ara fa cent anys, a sobre de la vila, concretament a la muntanya del Bovalar, en uns terrenys donats per un fondeguiller anomenat *Salvaoret, el Perantoni* (Pere Antoni).¹

Segons Vicent Herrero Valls, escolà de la parròquia de Sant Bartomeu de Fondegulla, el rector que enllestí la construcció de l'ermita del Calvari fou mossèn Ramon Ballester, el mateix rector que havia acabat la capella del Sagrari, justament l'any 1910: *“el año 1913, el mismo párroco empezó otra obra muy importante en el pueblo, esta obra ha sido nuestro actual calvario... Por los años 1913 al 1915 en estas fechas se colocó la primera cruz a la entrada del recinto, (al principio del vía-crucis, en la primera estación) la cual procedía de un gran ciprés que había en el cementerio, esta cruz se mantuvo en su lugar hasta el año 1936 que se destruyó con motivo de la guerra civil.”*²

Per la seua banda, Salvador Berenguer escrivia: *“En la década de 1895 al 1905, casi con seguridad en 1899, mosén Trinitario propuso en la Iglesia a los feligreses, la construcción de un Calvario (...) Acudieron todos a la reunión de la casa Abadía (...) y inspeccionado el plano (...) que había confeccionado mosen Trinitario, junto con la idea y sabiduría de mosen Domingo y Sol, que por aquel entonces ocupaba la dirección de la parroquia del Santo Ángel de la Vall de Uxó (¿?), aceptaron la propuesta (Esta explicación la he recibido yo de mi abuela).”*³

Tot i acceptar el protagonisme de mossèn Trinitari en el Calvari, hem de recordar que estigué destinat a la parròquia de sant Bartomeu, des de l'octubre de 1892 al novembre de 1895 i Salvador Berenguer ens parla que fou construït en la dècada de 1895 al 1905.

Tot fa pensar, que malgrat el protagonisme de mossèn Trinitari, que tothom accepta, la construcció es realitzaria en la segona dècada del segle XX. Un document vindria a confirmar aquest posicionament i les paraules de Vicent Herrero. Es tractaria de la *Geografia*⁴ del polifacètic vila-realenc, Carlos Sarthou, on en aquesta obra, publicada en 1913, per tant les dades es recollirien abans d'aquesta data, al parlar sobre Fondegulla, no fa cap menció a l'existència de l'ermita del Calvari. Pensem que amb totes les dades que aporta del poble, fotografies incloses, d'haver existit el Calvari l'hauria fet constar i fotografiat, com sí que ho va fer amb els calvaris dels pobles veïns.

Sintetitzant i complementant tot el dit anteriorment, voldriem reafirmar el paper de mossèn Trinitari Mariner en el projecte del bastiment de l'ermita. El seu protagonisme, com hem esmentat, seria tan evident i arrelaria tant entre, si més no, la feligresia que, encara ara, gent major recorda, per boca dels seus avantpassats, aquest rector com l'impulsor del Calvari, tot i que, en el moment de la construcció, feia més de quinze anys que havia estat traslladat del poble. Tanmateix, la figura de mossèn Ramon

Ballester, que és qui realitzà l'obra, segons Vicent Herrero, no va transcendir a les generacions posteriors. És ben possible que, el projecte de la construcció de l'ermita de mossèn Trinitari, al marxar a Nules, no cauria en sac foradat ni ell mateix trencaria la relació amb el poble i es mantindria tan viva la idea com havia estat abans, sobretot quan no hi hauria nomenat rector al poble. A més, ell es desplaçava pels pobles predicant missions populars, el que no seria agosarat pensar que visitaria Fondegulla reiteradament i que mantindria la flama de l'obra de l'ermita, al temps que cercaria suports per a la construcció i implicaria les famílies amb més patrimoni.

Per tant, hem de concloure que l'ermita del Calvari s'edificaria en la segona dècada del segle XX, tot i admetent el paper rellevant de mossèn Trinitari.

La cerimònia de consagració i inauguració de l'ermita estigué presidida pel bisbe de la diòcesi de Tortosa, Pedro Rocamora Garcia (bisbe entre 1894 i 1925), on pertanyia eclesiàsticament Fondegulla i l'acompanyaren el rector del poble i altres de la rodalia, entre ells, suposem, mossèn Trinitari.

Algun testimoni⁵ apunta que en aquesta cerimònia participaria mossèn Manuel Domingo i Sol (1836-1909), *Mossèn Sol*, que fou el fundador, l'any 1893, del convent de les *Germanes Clarisses* de la Vall.⁶ Doncs bé, per les dades de què disposem, això no hauria estat possible perquè mossèn Sol moria el 25 de gener de 1909, uns anys abans de la construcció.

La primera referència gràfica sobre l'ermita la tenim en el llibre de fotografies sobre la Vall d'Uixó, "*El temps passat*" de Juan Francisco Fuertes Palasí,⁷ on consten dues fotografies sobre Fondegulla; una de l'any 1919 i l'altra de 1940. En la primera, presa des de l'antic camí a la Vall,⁸ actual carrer Escolles, s'aprecia l'ermita sense el campanar de cadireta, amb les estacions, però sense xiprers. En la de 1940, sí que hi consta el campanar de cadireta i els xiprers ja hi són plantats.

La *Guía de Castellón y su Provincia*⁹ de 1922, entre d'altres informacions sobre Fondegulla, informava de l'existència del Calvari: "*Templos y ermitas.- La iglesia está dedicada a San Bartolomé, y sobre la población hay un hermoso y pintoresco Calvario.*"

Serà durant aquests anys quan apareixeran els *Gozos del Santísimo Cristo del Calvario*, que es cantaran en tots els oficis religiosos que es facen a la capella.

L'ermita del Calvari s'adreça a migjorn, vers Pipa i la confluència del riu Belcaire amb la Rambla.

Es tracta d'un petit ermitori de planta quadrada. A la façana es troba una gran porta de dues ventalles i per sobre una rosassa i un campanar de cadireta, *el simbolet*.

Des d'un principi, el recinte era tancat i s'accedia des del carrer Calvari, a través del que serà el carrer Santíssim Crist i mitjançant quatre calçades en ziga-zaga s'arriba a dalt de tot el conjunt. A la darrera calçada hi havia una petita porta que permetia aplegar-hi des del carrer Pastors. Tot el conjunt era pintat amb calç blanca.

El poble en general participà en la construcció i les cinc famílies més riques de Fondegulla sufragaren el cost de l'obra. Les calçades s'havien de fer amb grans murs, bon empedrat i tot ben acabat. Les despeses de tot el recinte foren assignades de la següent manera: la primera calçada li correspongué a la família Centelles Villalba, els Fraisco. La segona per als Manssana, també emparentats amb els Centelles, (Leonarda, Tomba). La tercera per als Rodríguez (Carlets, Valls...). La quarta per als Malago (Herrero i Sorribes) i les tanques de tot el recinte i l'arrebossament i lluit de les parets per a la família de les Annes (Villalba Centelles). L'ermita del Crist del Calvari, les 14 Estacions del Via Crucis, i els Dolors de la Mare de Deu, que hi són a l'esquerra de l'edifici, així com la imatge, mobles, ornaments i demés, contribuïren totes cinc famílies

a parts iguals i Ca la Vila, “*además, estas familias pusieron, durante el tiempo que duró la obra, un jornalero diario.*”¹⁰ La resta de la gent col·laborà amb jornals de feina i almoines.

Dintre de la religiositat popular, al llarg dels anys, a tots dos costats de l'altar de l'ermita s'enganxaran, fins a la dècada de 1970, molts exvots, preferentment de cera i tela, una mena de regals al Crist en agraïment per haver-los curat una malaltia, un accident, una desgràcia... i sempre penjant d'ells una fitxa de cartonet que informava quina era la persona reconeguda que donava les gràcies.

Segons J. H. Bouché Peris, l'exvot era l'objecte que “*simboliza el acto milagroso acaecido, a cuyo fin se materializa en prendas de vestir, muletas, aparatos ortopédicos, botones, zapatos, uniformes militares, medallas, cinturones, rosarios, gafas, etc. Con ello se intenta hacer una analogía entre la enfermedad o accidente sufrido y el instrumento o prenda que ha estado en contacto con el peticionario. Un capítulo importante dentro de este apartado lo constituyen las reproducciones en cera, generalmente, de miembros del cuerpo humano. Son frecuentemente partes de las extremidades (brazos, piernas), tronco o cabeza. Las tiendas de objetos religiosos constituyen la fuente de abastecimiento.*”¹¹

Durant l'any, si més no per dues vegades, es pujava en processó al Calvari. La primera el *Divendres sant* a les 8 del matí per fer el *Via crucis*. La segona, la *Festa del Crist*, el tercer diumenge de novembre, a mig matí, el següent a les *Festes majors* i traslladaven la peanya del Crist crucificat, des l'església a l'ermita.

La festa del Crist era organitzada per un clavari o clavariessa, en agraïment per alguna mercè rebuda del Crist. Corria amb totes les despeses i participava la banda de música al darrere de la processó i al davant, obrint la marxa, des dels anys seixanta, la de trompetes i tambors. Es celebrava la missa i per pronunciar el sermó es contractava un reputat predicador de fora, expert en l'art de la retòrica (Tingué gran nomenada el frare dominic mossèn Benavent). Acabat l'acte religiós regressaven a l'església, no abans de cantar els Gojos del Crist del Calvari de Fondegulla.

En alguna ocasió excepcional, també es pujava a l'ermita en processó per fer *rogatives*, per a implorar al Crist del Calvari que plogués davant d'un llarg període de sequera. Aquestes rogatives sovintejaven a tot arreu, a causa de la irregularitat del clima mediterrani i l'alternança dels períodes secs i humits. Els càntics gregorians, cantats per veus greus d'homes, acompanyaven la processó i, sobre tots ells, en destacava el psalm *O vere Deus*,¹² que es convertí en el cant per excel·lència de les romeries penitencials i de les rogatives.

Una processó-rogativa, que encara es manté, des del segle XIV, i que ha assolit força nomenada, són els *Pelegrins de les Useres*, que es desplacen trenta cinc kilòmetres a peu, des de les Useres fins al santuari de Sant Joan de Penyagolosa, per a implorar-li al sant, salut, pau i pluja, “*da nobis salutem et pacem, et pluviam de caeli.*” Seran tretze homes, el guia i dotze més (en representació de Jesucrist i els dotze Apòstols), acompanyats per tres cantors, el capellà, el representant de Ca la Vila, els clavaris, el dipositari, les promeses i el grup de les “Càrregues”.

Tota la marxa d'anada i tornada, una setantena de kilòmetres, la faran a peu, pregant i cantant càntics gregorians, el més important, com acabem d'esmentar, l' *O vere Deus* i d'altres com l' *Exurge Domine*, l' *Omnes sancti et sanctae Dei*, el *Regina coeli*,... Tots aquests càntics es repetien a tot arreu de les peregrinacions i rogatives que es feien a la diòcesi de Tortosa.

Si en el dia a dia, algun fidel encomanava una missa al Calvari, aquesta es celebrava amb total normalitat. Els acolitets pujaven tota la indumentària i objectes religiosos i

junt amb el rector es desplaçaven a l'ermita i des d'allí feien els tocs pertinents, amb el simbolet, cridant les dones i celebrant la missa. Acabada aquesta, els acolitets baixaven corrent fins l'església per deixar-ho tot a la sagristia.

Segons consta en la *Causa General*,¹³ escrita el 26 de maig de 1941 pels guanyadors de la guerra civil, el 8 d'agost de 1936, “*La ermita del Santísimo Cristo del Calvario también fue desvalijada, quemando el crucifijo de gran tamaño, destruyendo el altar y los ornamentos, las estaciones del Vía Crucis y la cruz del Calvario fue arrancada. El Cristo fue arrastrado por el calvario.*”

En finalitzar la contesa bèl·lica, els pares de mossèn Eduardo Galindo Rodríguez, fondeguillers fincats a Mallorca, compraran una nova imatge del Crist crucificat per al Calvari, a l'haver quedat destruïda i, ell mateix, a la seua mort, donarà en testament el seu patrimoni a l'ermita del Calvari que servirà per restaurar-la.

Amb el temps, apareixerà la confraria del *Santísimo Cristo del Calvario*. Segons Salvador Berenguer Herrero, en els últims anys de la dècada de 1920, estant de rector de Fondegulla, mossèn Vicent Martínez Falcó¹⁴, mossèn *Vicent de la Vall*, aparegué un grupet de gent que serà l'origen de la futura confraria, de la que el mateix Salvador Berenguer, “*durante 27 años*”, exercirà la presidència: “*durante su regencia en nuestra Parroquia, se fundó un pequeño grupito de amantes del Santísimo Cristo del Calvario y que pasados muchos años, desembocarà en la monumental cofradia del Santísimo Cristo del Calvario.*” Més endavant, a principi dels anys cinquanta, segons narra ell mateix, esdevindrà la fundació, a iniciativa d'Esteve Fonfria, el tio Estevet, i de mossèn Juan Mª Lacruz Olmedo: “*Se fundó la cofradia, presidida por el tio Estevet y bajo la dirección de Mosen Juan. Condición única y especial era ser casado o soltero libre del servicio militar, o sea con 20 años cumplidos, más una serie de devotas obligaciones para con Cristo crucificado y naturalmente estar bautizado... Se nos invistió de un escapulario con un magnífico Cristo de metal, con cordón morado y que en todos los actos públicos o solemnes debíamos de hacer ostentación de ser cofrade y tal fue el fervor que despertó inmediatamente, que la fe, que desde nuestros antepasados al Cristo del Calvario se tenía en Alfondegulla, que hoy en dia, es la fiesta sacra primordial y fervorosa y principalísima de nuestro pueblo.*”

2- Mossèn Trinitari

Com hem esmentat adés, la figura de mossèn Trinitari és cabdal per a comprendre l'aparició del Calvari de Fondegulla. De no ser així, el seu protagonisme no hauria arribat a les generacions posteriors.

Mossèn Trinitari Mariner i Gimeno (1863-1933), era un capellà fill de Nules que va ser destinat a Fondegulla durant quatre anys. Deixà un gran record entre la gent i la seua tasca va causar gran impacte entre la feligresia. Encara avui en dia, com hem esmentat, gent major recorda haver sentit parlar d'ell com l'impulsor de la construcció de l'ermita.

Glosant la figura d'aquest rector nuler apuntarem que la següent informació ha estat extreta del llibre del sacerdot nuler, Javier Torres¹⁵, acòlit que fou de Mossèn Trinitari.

El bisbe de la diòcesi de Tortosa, Francisco Aznar y Pueyo, a l'octubre de 1892, una vegada ordenat sacerdot mossèn Trinitari, el va nomenar “*Cura Ecónomo de la Parroquia de San Bartolomé de Alfondegulla (...) La Parroquia de Alfondegulla se encontraba entonces aislada y casi incomunicada. Hacía tiempo que el señor Cura no residía en el pueblo por razón de unos conflictos y agravios habidos, por lo que el*

señor Obispo creyó conveniente dejarles largo tiempo en espera (...) don Trinitario (...) Fiel y obediente al señor Obispo, se trasladó con su familia¹⁶ a tomar posesión de la Parroquia de Fondegulla. Encontró la comunidad parroquial en una situación delicada y muy conflictiva. Tuvo que luchar desde el primer momento con la frialdad y indiferencia religiosa y la incomprensión de los feligreses. La primera noche de estancia en Fondegulla, mientras sus padres y hermanos atizaban el fuego en la cocina, cuya ventana daba a la calle, rompieron la ventana desde afuera y se asomó un hombre que les gritó diciendo: “¡Retor, si no te’n vas d’ací te tallarem el coll!” Es uno de los ejemplos de “bienvenida” con que recibieron al señor Cura y su familia. El ejercicio del ministerio resultaba difícil, porque no aceptaban al señor Cura y estaban acostumbrados a no tener sacerdote en el pueblo...”

Humilment, pensem que mossèn Javier exagera una mica aquesta apreciació. Que hi haguessin diferències i radicalització entre el personal era el normal en un poblet rural, pràcticament aïllat, i més en l’època del règim de la Restauració, però la base social i religiosa de molta gent de Fondegulla era i és profundament religiosa i tradicionalista. Eixe grup de gent era, i és, molt submís del que pogués dir el rector i les famílies més conservadores. El testimoni de mossèn Javier no deixa de ser un discurs panegíric de lloança del deixeble vers l’estimat mestre, al ressaltar els mèrits i virtuts del preceptor.

Alguns documents d’aquella època avalen aquest criteri més crític i res en parlen del que apunta Javier Torres. Per exemple, Carlos Sarthou, explicava sobre Fondegulla que *“Las mujeres son muy religiosas y honestas. Los domingos de cuaresma el pueblo en masa, con el cura a la cabeza, hace el via-crucis.”*¹⁷ Més encara, si llegim el que escrivia B. Mundina sobre la forta religiositat del poble¹⁸ o pensem en la gent que va peregrinar a Roma, justament amb mossèn Trinitari¹⁹, tot apunta en aquesta línia i desmenteixen l’excés de *“frialdad y indiferencia religiosa,”* esmentat per l’autor nuler.

Segons el mateix Javier Torres, la situació anà canviant, de mica en mica, gràcies a mossèn Trinitari, que arribarà a fer-se amb el control de la situació: *“Compuso hondas desaveniencias y rivalidades, limó asperezas, apaciguó ánimos ejercitando la caridad. Preparó con esmero una Misión Popular en la Parroquia. Los misioneros se entregaron totalmente y sin descanso a la siembra de la palabra de Dios y al servicio de los fieles (...) Pronto murieron sus padres.”* (Aquesta dada l’extrau de l’Arxiu Parroquial de Fondegulla, desaparegut durant la Guerra civil) *“A. P. Alf.: Libro de Defunciones, años 1893-1894.”*

Més endavant, el llibre de Javier Torres continua amb l’apartat *“El Roder.”* Donat l’interès que guarda ens permetem la llicència de transcriure’l, pel retrat que fa d’un fenomen, perfectament integrat en el paisatge rural dels anys finals del segle XIX, els roders, i el seu desarrelament en una societat força desarticulada i la manera que tenien de sobreviure. D’aquesta època han perdurat al poble algunes frases relacionades amb els roders, *Estàs fet un roder, Què roder eres, Sembles un roder...* Diu així: *“La villa de Fondegulla, asentada en la ladera del monte Bobalar, a la falda meridional de la sierra Espadán y junto al riachuelo “Balcaire”, se hallaba bastante aislada de los medios de comunicación; un camino bordeando el barranco conducía a Vall de Uxó. Mossèn Trinitari, en sus frecuentes viajes de apostolado, tenía que cabalgar sobre un asno hasta esta ciudad para coger la diligencia -correo- que le conducía a Valencia. En estos viajes le acompañaba como arriero su hermanito Vicente quien arreaba al burro cargado del equipaje. Al regreso volvía sólo Vicente montado sobre el borrico hasta la villa. Entre aquellas abruptas y escarpadas montañas, últimas estribaciones de la sierra Espadán, solía aparecer, de madrugada, un hombre de largas barbas y armado con un trabuco. Era un presidiario que se había fugado y merodeaba por aquellas montañas. Era conocido por el “Roder”, porque iba rondando por aquellos parajes,*

donde tenía sus escondites y se ocultaba cuando le buscaba la Guardia Civil. Solía aparecer cuando don Trinitario iba de madrugada con su hermanito hacia Vall de Uxó y al preguntarle qué deseaba, siempre respondía lo mismo: comida y tabaco. Nunca quiso dinero, a pesar de ofrecérselo el sacerdote. Entonces se quedaba él y su hermanito sin desayuno, porque se lo entregaban todo al fugitivo. Luego, le compraba en Vall de Uxó un bocadillo a su hermanito con el que volvía contento, aunque temeroso, al pensar si le volvería a salir a su encuentro el Roder. Nunca le sucedió cuando regresaba solo en su borrico. Su labor pastoral no quedó circunscrita solamente a su Parroquia. Su aptitud y celo pastoral le impulsaron a dedicarse a la predicación y dar misiones populares. Eran frecuentes sus viajes en los que recorría muchos pueblos y ciudades de Valencia, Andalucía y hasta algunos de Castilla (...) En sus ausencias era atendida la Parroquia por otro sacerdote de Artana o un religioso de Onda, que le sustituían en el ministerio, con la buena acogida de los familiares (...)"

Des de Fondegulla, el bisbe traslladà mossèn Trinitari a Nules, "El Obispo don Pedro Rocamora (...) le extendió el nombramiento de Beneficiado de la Parroquia de San Bartolomé de Nules y Encargado de la Capilla de la Virgen de la Soledad (...) del beneficio de Nuestra Señora de la Misericordia y San Vicente Ferrer (...) y el 28 de noviembre de 1895 tomó posesión del mismo con la obligación de la administración de los beneficios y el cargo del cuidado de la Capilla y culto de la Patrona de Nules, la Virgen de la Soledad."

Mossèn Trinitari moriria el 23 d'abril de 1933 i, cinquanta anys després de la seua defunció, les despulles foren exhumades i traslladades a l'església arxiprestal per ser exposades a la gent i celebrar una *Misa de Angelis*. Acabat l'acte, les restes foren transportades en processó a la capella de la Soledat, rebent soterrament en el presbiteri: "El reverendo Cura, autoridades y familiares de don Trinitario fueron al cementerio municipal para exhumar los restos del cadáver de mosén Trinitari y cual fue su sorpresa y emoción al contemplar el cuerpo íntegro, incorrupto, momificado, con la conservación íntegra de sus vestiduras sacerdotales y la beca roja de su amado colegio.²⁰ Después de una ligera limpieza lo colocaron en una grande y rica caja de madera y fue conducido a la iglesia arciprestal y depositado al pie del presbiterio al lado izquierdo de la imagen de la Virgen de la Soledad, para la visita de los fieles. Al día siguiente, en arribar el bisbe al templo, comenzó la concelebración eucarística, junt a trenta capellans.²¹ Terminada la misa fue sacado el féretro a hombros de los sacerdotes hijos de Nules, presidiendo el cortejo fúnebre el señor Obispo, autoridades y familiares acompañados por multitud de fieles que se dirigieron procesionalmente hacia la capilla de la Virgen de la Soledad a los acordes de las marchas fúnebres de la banda de música local. Al llegar al lugar sagrado el señor Obispo con los sacerdotes rezaron las preces y responso. Firmada el acta que depositaron dentro del féretro, fue colocado en el sepulcro abierto en el presbiterio a los pies de la Virgen."²²

Actualment, com s'acaba d'exposar, les despulles de mossèn Trinitari reposen a la capella de la Soledat de Nules sota el següent epitafi, inscripció recent del cronista oficial de la Vila, Vicent Felip Sempere: *Mossèn Trinitari Mariner i Gimeno. 13-VII-1863 - 23-IV-1933. "Als peus d'aquella que vaig estimar repose"* Cant. 23 - Nules, 28-IV-1984.

¹ Hem de lamentar la manca de documentació escrita sobre Fondegulla a causa de la crema i destrucció dels arxius, parroquial i municipal, en els fets ocorreguts el 2 i 8 d'agost de 1936 a l'esclatar la Guerra Civil.

² Vicent Herrero Valls fou escolà de la parròquia de sant Bartomeu de Fondegulla durant més de seixanta anys, entre la dècada de 1940 i principi del segle següent. Recentment, han aparegut a internet unes reflexions, escrites per ell mateix, intitolades: *La parroquia de Alfondeguilla*.

³ *Historia del Pueblo de Alfondeguilla*, Salvador Berenguer Herrero.

⁴ *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Carlos Sarthou Carreres, Barcelona 1913.

⁵ Berenguer, S. Op. cit.

⁶ Segons es conta en *Sacerdotes Operarios Diocesanos. Pastoral Vocacional* (Internet), on mossèn Sol també fou el fundador d'aquesta congregació de sacerdots: "Ahora sería en el pueblo de Vall de Uxó, pegando casi a la diócesis de Valencia y rico en naranjos y productos de huerta, pero harto necesitado de cuidados espirituales. Tres jóvenes tortosinas –las hermanas Montserrat– le habían confiado emplear parte de su dinero en la fundación de un convento de religiosas. Don Manuel piensa en sus monjas de Vinaroz para sacar de entre ellas las nuevas fundadoras. La abadesa, madre Providencia, lo consulta con el Sr. obispo y éste acoge con benevolencia tanto el proyecto como la intervención que en él tendría don Manuel. "Para estas empresas –dice a aquélla– no hay otro como el doctor Sol». Este quiere que el convento se establezca en Roquetas, el barrio tortosino al otro lado del río; pero el ilustrísimo Aznar y Pueyo le corrige desde el primer momento. «No; –le repite– ha de ser en Vall de Uxó. (...) Las obras pueden terminarse, finalmente, a finales de 1893 y a primeros de febrero siguiente don Manuel acompaña a las religiosas de la Providencia de Vinaroz al nuevo convento de Vall de Uxó."

⁷ *El Temps Passat. Retrospectiva Gráfica de La Vall*, Juan Fuertes Palasí. "Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó". 1997.

⁸ En aquest moment encara no s'havia construït la carretera de la Vall a Fondegulla, actual CV 230, ni l'entrada, des del pont, al poble. El camí a la Vall discorria per la Palanca. La nova carretera es realitzarà durant la Segona República, concretament en els anys 1934 i 1935. *Les infraestructures de la Segona República a Fondegulla*, Josep Antoni Clavell.

⁹ *Guía Oficial de Castellón y su provincia. Guía Comercial. Año 1922*. Arxiu Històric de Castelló.

¹⁰ Berenguer, S. Op. cit.

¹¹ *Algunos aspectos de la religiosidad popular castellanense*, J. H. Bouché Peris. II Congrés d'Història i Filologia de la Plana. Ajuntament de Nules 1990.

¹² Càntic O vere Deus: *O vere Deus, Trinus et Unus, exaudi preces populi huius. Dona nobis salutem et pacem et pluviam de coeli. Non sumus digni a te exaudire, nostris demeritis meremur puniri. Sancta Maria, ora pro nobis.*

¹³ Després de la insurrecció dels franquistes, el 18 de juliol de 1936, i iniciar la guerra contra el règim legalment constituït de la Segona República, es declarà un ambient de violència extrema en totes dues zones controlades per cada bàndol. Mig mes després, concretament el 2 i el 8 d'agost arribaren a Fondegulla uns escamots de gent de fora que, malgrat l'oposició i l'enfrontament de les autoritats republicanes locals, destruïren i incendiaren, en una gran pira de foc, al mig de la plaça, els arxius del Jutjat, de Ca la Vila i de l'Església parroquial. També incendiaren les imatges religioses, ornaments, objectes religiosos, bancs etc. Acabada la guerra, tots aquells fets quedaren reflectits pels franquistes en la *Causa General de Castellón de la Plana. Numero 7. Ramo Separado de Alfondeguilla*.

¹⁴ Segons la *Guía de Castellón* de 1929, mossèn Vicent Martínez Falcó era rector del poble l'any 1929.

¹⁵ *Mossèn Trinitari: Un apóstol de Maria*, Javier Torres Miralles. València 1985, editat pel mateix autor.

¹⁶ El trasllat es realitzà des de Sant Mateu, on exercí de coadjutor i cura ecònom. Ell mateix redactà una instància al bisbe demanant-li un destí per servir a la diòcesi, que li fou acceptada: "...siendo su único deseo servir a Dios según su divina voluntad, manifestada por la de V. E. Rdma., tenga a bien, la bondad de V. E. aceptar el ofrecimiento de sus pobres fuerzas para que si V. E. cree ha de ser grato a Dios, pueda emplearlas en algún servicio de la Diócesis..."

¹⁷ Sarthou, C. Op. cit.

¹⁸ *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castellón*, Bernardo Mundina, Castellón, 1873. "Son sus moradores honrados y laboriosos, y las mugeres jamás se las vé sin falda, porque el llevar refajo ó enaguas por la calle, es deshonoroso entre aquellas montañesas de sanas y virtuosas costumbres... Desempeña en esta iglesia el oficio de sacristan, el último que se ha casado, y tiene por obligación, por rico que sea, de ayudar todas las misas vestido de roquete, y salir á pedir para las almas, siendo encargada su esposa de limpiar y asear la ropa de la sacristía: cuando este es reemplazdo por otro que se casa, pasa el primero á ocupar el puesto de llumener, con la obligación de encender y apagar las luces, y su esposa queda encargada de asear y limpiar la iglesia..."

¹⁹ *El Obrero Católico*, (Órgano del Consejo de los Círculos Católicos de la diócesis de Tortosa); Rev. n.º 16. 15-IV-1894; pp 247-264. Arxiu Històric de Castelló.

A l'abril de 1894, entitats catòlico-obreres organitzaren una peregrinació a Roma, amb vaixell. Participaren uns 18.000 peregrins. De la diòcesi de Tortosa assistiren 286 persones, d'aquestes més de dues terceres parts seran de les terres de la Plana. Fondegulla fou el poble de la diòcesi amb més participants en proporció al nombre total d'habitants, 7; la Vall, 2; Moncofa, 2; Onda, 1; Nules, 12; Borriana, 15, Artana, 1; Vilavella, 1;... Els peregrins del poble, registrats a la revista, foren els següents: "208 D. Trinitario Marivero (Mariner), cura. 209 José Centelles, labrador. 210 Tomás Gomez, labrador. 211 Gaspar Herrero, labrador. 212 Juan Centelles, labrador. 213 Domingo Fonfria, labrador. 214 José Gómez, labrador."

²⁰ Mitjançant unes oposicions, en 1884, Trinitari Mariner obtingué una de les dues beques que s'ofertaven, per a estudiar Teologia al *Colegio Mayor de Santo Tomás de Villanueva* de València, on arribà a exercir els càrrecs de Rector i Consiliari en la direcció del col·legi i també el de Procurador en l'administració del centre. Aquestes beques començaren en 1663, al donar testamentàriament Mossèn Vicent Martí, vicari de Nules, 26.000 lliures i crear una Fundació de dotze *col·legiatures* i dos *familiatures*, equivalents a les que havia fundat Sant Tomàs, per a que en la Universitat de València poguessin cursar estudis eclesiàstics. Algunes de les clàusules d'aquesta Fundació apuntaven: "*Para obtención de dichas prebendas, previas oposiciones y en igualdad de condiciones, llama en primer lugar a sus parientes y en su defecto a los hijos de su pueblo Nules, Mascarell, Villavieja y Moncófar ... que los componentes de dicha administración observen las constituciones del Colegio de Santo Tomás de Villanueva. Si por cualquier contingencia los prebendados no pudieran ser admitidos en dicho Colegio, manda a sus administradores que habiliten una casa o edificio en la ciudad de Valencia y allí funden un colegio semejante al Mayor de la Presentación y Santo Tomás de Villanueva, observando con toda exactitud las constituciones que Santo Tomás dictara a su Colegio Mayor.*" (Torres, J. Op. cit.)

²¹ Torres, J. Op. cit. "*Al término de la misa Mossèn Javier Torres, hijo del casco antiguo de la villa, tomasino, monaguillo que fue de Mossèn Trinitari, hizo la oración fúnebre y memoria de los sacerdotes que edificaron la fe de la comunidad parroquial de Nules.*"

²² *Nules, su parroquia arciprestal*, Javier Torres Miralles. Ayuntamiento y Caja Rural de Nules. Valencia 1994.